

FRIED ISTVÁN

A magyar irodalom Indiában

BÁRMILY FURCSÁN HANGZIK, India 'irodalmi táj'-ként (*Literaturland-schaft*-ként) sem játszik teljesen jelentéktelen szerepet a magyar irodalomban. Jóllehet magyar író (gondolkodó) inkább egy szimbolikusan értett, nem egyszer átrozantizált képzetként élte meg a romantika által kialakított India-mitologémát; az volt a korai német romantikáé, kevésbé Goethéé, jóllehet az összehasonlító nyelvtudomány és a világirodalom-felfogások differenciálásán tevékenykedő és az összehasonlító irodalomtudományt megcélzó (költői) kutatások részint az értekező és a költői próza határsávjának szétírására törekedtek, részint az ősinek és eredetinek elgondolt Kelettel szemben konfrontálható Nyugat gondolkodás-változatát demonstrálták. Talán a legbeszédesebben a Friedrich Schlegel 1808-ban *Von der Sprache und Weisheit der Indier* című írásával. Ez az átrozantizálás újabb vonásokkal színeződött, mikor a leginkább ismertetések formájában a magyar folyóiratokban is helyet kapott a nyugatitól eltérő 'keleti'-nek minősített társadalom- és személyiségképzelés. Ha a goethe-i 'alapvetést' tekintjük, amely a világirodalom-tudatot a lehető legszélesebb körben igyekezett elfogadtatni, látjuk, hogy Goethe költői és értekezői munkásságával az indiai tényező európai integrálását sürgette: *Az Isten és a Bajadér* című 'legendája' mellé állíthatnók *Indische Dichtung* című tanulmányát. Az 1821-es beszámoló arról tanúskodik, hogy a *Sakuntalá* csodálatában évek óta elmerült, a Kosegarten professzor által közvetített szanszkrit nyelvű költészet európai példákra emlékezteti, a megértés akadályainak elhárításában a fordítás segíthet. Itt jegyzem meg, hogy közvetítő médium lehet a zene is. Aligha teljesen független Goethétől Goldmark Károly 1865-ös *Sakuntalá-nyitánya*, amely a késő-romantikus 'orientális'-elképzelésnek zenei változatával szolgál. S csak mellékesen jegyzem meg, Kálidásza magyar népszerűsége szintén a goethe-i világirodalom-felfogás magyarországi befogadástörténetébe illeszthető, e téren a jórészt elfelejtett Fiók Károly szerzett érdemeket, az ő *Sakuntalá*-átültetése 1887-ből származik. Ehhez még annyit, hogy a magyar irodalomtörténet a 19. században sürgette a műfajelméleti/történeti vállalkozásokat. Ebben a keretben látott napvilágot Szász Károlynak több kiadásban megjelentetett, pozitivistá monográfiája: *A világirodalom nagy eposzai*, első ízben 1881–1882-ben, amely ugyan additív módszerrel élt, ám kétségtelenné tette, hogy az eposztörténetben kiemelkedő szerep illeti, alaptörténeteket megfogalmazó a *Mahábhárata* és a *Rámájana* (az előbbiből egy részletet az orientalista Fiók Károly (1857–1915) 1885-ben adott ki, s ily módon a zsidó-keresztény és a görög-római hagyomány mellé állította a szanszkritot is). Szász sejteni en-

gedte, hogy a korszakban előszeretettel s a komparatiztika francia iskolájában nagy kedvvel művelt motívumtörténet, de lényegében a szimbólumtörténet is, amennyiben az 'eredethez' kíván visszatalálni, nem mellőzheti azt az aspektust, amelyet Szász elsősorban az angol nyelvű közvetítést igénybe véve érvényesített. Szász Károly érdeme mindenekelőtt a világirodalom-fogalom erőteljes bővítése, az eurocentrizmussal szembeállított kelet-nyugati dialógus népszerűsítése, valamint az eposzok cselekményének viszonylag részletes elbeszélésével az invariánsként felfogott eseménysorok dokumentálása. S bár a továbbiakban az általa készített világirodalmi áttekintések csak bizonyos összefoglaló munkákban folytatódtak (ilyen a Heinrich Gusztáv által a 20. század elején szerkesztett-kiadott *Egyetemes irodalomtörténet* 1903–1911, első kötet: *Ó-kori keleti népek és hellének*, négy kötete), a világirodalomnak ez a fajta, kelet-nyugati párbeszéde visszaszorult szaktudományi kereteibe, az időnként megjelenő fordítások sem változtattak azon a képen, amely a misztikus, távoli, különös jelzőkkel érzékeltette irodalomtörténesek és kultúra/hagyomány-felfogások szétválását. A két világháború között az összehasonlító irodalomtudomány képviselői sem kísérelték meg az elmozdulást az utóbb eurocentrikusnak minősített/bélyegzett nézőponttól, s majd csak René Etiemble, a 'harcos' komparatista részéről követelt *igazi* egyetlen irodalom elgondolásában merült föl ismét (sajnálatos módon kevésbé a goethe-i emlékezet szellemében) az a fajta kelet-nyugati szemlélet, amely a konfrontáció révén az együttlítás lehetőségeit kíséri meg elfogadtatni.

A kissé 'misztifikált' Közel- és Táv(olbi)-Kelet magyar irodalmi feldolgozását természetszerűleg segítette, bár inkább a felszíni ismerkedés jegyében népszerűsítette, Rabindranath Tagore magyarországi időzése, ellenben a különböző színvonalú útleírások megszaporodása korántsem járult hozzá a megbízhatóbb és misztifikációtól mentes tudás általánosodásához. Az azonban aligha tagadható, hogy Körösi Csoma Sándor személyisége révén India, Tibet és általában az indiai szubkontinens, a legnagyobb hatással Jókai Mór regényével: *Eppur si muove – És mégis mozog a föld*, történeti és jelenkori tárgyú regények színhelyévé avatta Indiát. Ez összefügg (részben) a 19. századi, elsősorban reformkori érdeklődéssel és romantikus/romantizáló személyiségformálással, amely a vándorlást, a vándort az archetipikus helyzetek és archetipusok közé emelte. Különös hangsúllyal említendő, miszerint Jókai nem az európai/nyugati elképzelést gondolja tovább, az ő vándora említett regényében nem Odysszeusz, aki *visszatér* Ithakájába. Regénye Barkó Pálja a magyar gondolkodástörténetben kétséges helyet elfoglaló őstörténetképzetből indul ki, valamint abból a szövegfelfogásból, amelyet a sokágú, változatos és egymásra épülő nyelvismeret határoz meg. Ez a nyelvtudás teszi számára lehetővé, hogy mintegy visszafelé haladva a térben és az időben a magyar peregrinus hagyománnyal szemben ne napnyugati, hanem napkeleti őrrátra induljon; és ne oda érjen vissza, ahonnan elindult, hanem az időközben megváltozott térbe. Az európai emancipáció útját végigjárt Magyarország számára ő találja meg és fedi föl ennek az utópikus regénybefejezéssel megírt történetnek 'optimista' lezárási esélyét. Hiszen a hagyománytörténesek nyomába eredve, a kezdet, a forrás ígézetében, csak ő képes arra, hogy összefogja és kiegyenlítsa a múltat a jövővel. Az ő 'szövegisége' tudja úgy felbontani és elemeire tagolni az egyetlen szöveget (a *texte générale*-t),

hogy onnan tekintve láthatókká legyenek a nyomok, amelyek beleíródtak. Annyit azért el kell mondani, hogy a reformkori Kőrösi Csoma- emlékek, például a magyar sajtóban, mondjuk, a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent híradások mellett a Jókai-kortárs Reguly Antal élete és munkássága szintén feltárult azok előtt, akik ugyan egy finn-ugor narratívában gondolkodtak, de annyiban a 'keleti' magyarság-képzet teoretikusaival közösen gondolkodtak, hogy az ősi szöveg rekonstrukciója révén helyreállítható és kiegészíthető a magyarság (ős)története, azaz történet és nyelv összefüggései aképpen gondolhatók el, miképpen összejátszik a külső (például életmódbeli) történet a nyelvével. S ebben a vonatkozásban a régészet szintén a nyomolvasás segítségével lesz/lehet az eredet keresésének eszközévé. Ugyancsak kiegészítésképpen említem meg, hogy az *Eppur si muove* Barkó Pál alakja (a Kőrösi Csoma-allúzió sugallatára) Jókainál az ősbibbnek, eredetibbnek vélt létezés kutatója, az „*ősmagyar betűk*” magyarázója. Másutt a székelység reprezentánsa e típus egyik alakváltozata, *A jövő század regénye* Tatrangi Dávidja, aki hasonlóképpen a nyelvre találással fedezi föl a magyarságnak a távoli keleten, Ladakhba került rokonait, és egészen „*Ázsia közepé*”-ig repül gépén, hogy ott rádöbbenjen a nyelvi közösségre, és (mellékesen?) kibontakoztassa a történeket, amelyek vértelen diadalához vezetnek el. Az *Egy az Isten* Adorján Manasséja vonható még ebbe a körbe, igaz, ő 1848/49 szomorú tanulságait kényszerül levonni, a román–magyar ellenségeskedések kontextusából lépne ki. Inkább az erőszaknélküliség korai megjelenítése rokonítja más 'székely' hőseivel, mint a nyelvrokonság újra-értelmezése. A román–magyar dialógus ebben a regényben az egyéredkü, de egymás ellen uszított népek párbeszédének jelentőségére mutat rá, a közös szövegiség a különféle nyelvcsaládok között létrehozható nemzeti/nemzetiségi béke megfogalmazódásában érhető tetten. Visszatérve az *Eppur si muove* meg *A jövő század regénye* szövegfeldolgására, egyfelől nem az egészszelvűség alapján következtetnek a főszereplők egy valaha létezett közös szövegre vissza, *A jövő század regénye* nyelvi 'üzenete' egyébként eltér a Kőrösi Csoma 'ihlette' regényétől (már csak azáltal is, hogy az előbbi műben nem Barkó Pál a főszereplő, hanem a magyar értelmiség képviselőiben a Kisfaludy Károly és Katona József életéteit ötvöző Jenőy Kálmán). Míg Jenőy regénye a magyar nyelv irodalmi sorsának történetét rekonstruálja, *A jövő század regénye* azt a fordulatot teszi meg a regénytörténet és a jövőt előlegező, ha úgy tetszik, politikai történet mozgatójává, amely az 'ősi' nyelvre, 'ősmagyarság'-ra lelést összefüggésbe hozza a 'fő'-történettel, amelyet utópia címszó alá lehetne besorolni; rövidre zárva, a 'nyelvtörténet' meg a politika/állam/személyiség-történet egyesítésére, összeolvasására kerül sor. Ugyanis aképpen volna értelmezhető Tatrangi Dávid rokonoknál tett látogatása, hogy felöleli azt a 'tökéletes' nyelvet, amely a kezdeti történeti viszontagságok, vándorlások ellenére az elzártásgnak és a történelemkivüliségnek olyan helyzetébe navigálódott, amely biztosította a fennmaradást, egyáltalában: a létezését.

Nemigen szükséges azon a véleményen változtatni, miszerint Jókai Mórnak különféleképpen értett és történeti tárgyúnak minősülő regényei lényegében kijelölték a magyar történelmi regény további sorsát; még akkor is, ha a fokozatos eltávolodás jeleit figyelhetjük meg például Herczeg Ferenc vagy Gárdonyi Géza műveit olvasva. Tárgyunk szempontjából az aradi lakos Szántó

György *A bölcső* című 1929-es regénye említendő, mint amely Kőrösi Csoma 'nyelvregényét' a szimbolikus jelek históriájává alakítja át. Az addig inkább expresszionista kísérleteiről és *Az őszi ember* című jelenkori, az akkori viszonyok között kiadhatatlan epikus vállalkozásáról (1927) ismert szerző, az 1920-as esztendők végén három regénnyel valósággal berobbant az erdélyi és a magyarországi irodalomba: a *Bábel tornya* (Brassó 1926) a tatárjárás korába helyezi a keleti és nyugati mentalitások összeütközésének történetét. A *földgömb* (1929) a Shakespeare-kortárs/előd, Marlowe tragédiáját önti regényformába, végezetül az ugyanabban az évben megjelentetett *A bölcső*. A cím a nyelv, az eredet, a származás, a kezdet helyére utal, főszereplője Kőrösi Csoma Sándor, a vándor, aki visszafelé keresi a 'csodaszarvast'. A néprajznak és történeti jellegűnek feltüntetett motívum szervezi a regény szerkezetét, minélfogva egyként fontosnak tetszik a vándorút, a létezés (mint írtam) archetipikus helyzete, s ami után, amit a nyomkeresés után föltárni igyekszik a történet aktánsa: a csodaszarvas megjelenítése, amellyel kapcsolatos feltételezés, miszerint ahová a motívum elvezet (át a földrajzi, történeti tereken), ott, a 'végponton' föllelhető a magyarság bölcsője. Nemigen szembe-síthető Szántó György színes leírásokban, pittoreszk részletekben, helyenként erősen retorizált nyelvi alakzatokban gazdag regénye a filológiai jellegű kutatással, amely már az 1920-as esztendőkben sem feleltethető meg Szántó György szuggesztív elképzelésének. S bár a kortárs kritika elsősorban az életrajzi elemek hűségét-hűtlenségét kereste, s a történeti regényt mint műfajt azért róta meg, mivel azt a kor problémái elől való meghátrálásként, kitérés-ként értelmezte, mai perspektívából tekintve éppen a följebb említett nézőpont érvényesíthetősége miatt lehet érdekes a mű újraolvasása. Ugyanis az *egyetemes szöveg* ezúttal nemzettörténet, különös tekintettel arra, hogy a trianoni sokkot a magyar irodalom történeti regényei igyekeztek oldani, Móricz Zsigmondtól Krúdy Gyuláig a magyar történelem egyes, 'válságos' periódusait próbálták meg aképpen értelmezni, hogy választ kaphassanak a 20. század tragikus fejleményei fölvetette kérdésekre; nemzettörténet olyan értelemben, hogy a kezdet és a végkifejlet közötti feszültségek formába szervesülhessenek. Ezt úgy értem, hogy az eredettörténet alapmotívuma, a csodaszarvas (legszebb, leghatásosabb kidolgozása Arany Jánostól olvasható) 19. század eleji (valójában a regényíró által kidolgozott) képzele miképpen rejti vagy rejtheti magába azt a történetet, amely egy nemzeti tudatnak szimbólumokkal elfedett lényegében lenne föltárható. A lényegiséghez eljutás szövegisége ebben az esetben a képiség keresése, a létező kép (monda és ábrázolat) eredetének földerítése, ezáltal a képben megnyilatkozó önazonosság összetevőinek megismerése. A regénycím egyben vitahelyzet tudatosulása: a bölcsőhöz párosuló és mintegy a kezdettől a végig ívelő bölcső-sír allegória (nem annyira kiigazítása, mint inkább másképpen gondolása): hiszen a *sír* a 18. század végétől abban a herderi eredetű nemzethalál-látomásban kap formát, amelyet a 20. századra a Kőrösi Csomát 1911-ben publicisztikai írásba foglaló Ady Endre ismét beiktatott a maga szimbolikus vers-rendjébe, és amelyet Trianon után nem kevésbé időszerűnek gondolt el nem egy szerző. Szántó György regénycíme a bináris oppozíciókból egyetlen elemet emel ki, a kezdetet, a bölcsőt, mint amelyhez visszatalálás nemcsak a keresésnek, a vándorlásnak tulajdonít (aktuálisan vagy aktualizálható) jelentést és jelentőséget,

hanem a keresést és vándorlást olyan magatartásformának képes elfogadtatni, amely megfelelő ellen-példája, sőt ellensúlya lehet az ugyancsak Adytól származó gondolatnak, az utat vesztésnek (*Fáradtan biztatjuk egymást*, 1913). *A bölcső* visszafelé nyomozása során átíródhat a Dante óta európai példázat arról, aki letéved az igaz útról, hiszen az út 'ellenkező' irányban megtétele a fokozatos újra-megismerést, a lépésről lépésre történő újra-elbeszélést teszi lehetővé. Nemcsak azt, ami megtörtént, hanem elsősorban azt, hogy a megtörténés előtt miféle esélyek kínálkoztak a megtörténésre, és a választás miféle kényszereknek, miféle tévesztésnek, miféle jószándéknak eredményeképpen valósult meg. *A bölcső* Körösi Csoma Sándora valóban nyelvre talál a mű végére, a nemzetközi tudományosság számára kétséget kizárólag új nyelvi horizontokat nyit, ám a maga *sírvját* is megleti: nem tudván átlépni a magyar költészet jelképpé rögzült létezés-alakzatát. Miközben ez a lét nem a vereséget, nem a hiányt tanúsítja, hanem a nyelv szuverenitását, a nyelvét, amely meghatározásának igénye jelentkezhethet akármily követelő formában, nyelvre csak az képes lelni, aki megérti és felfogja a nyelv felől érkező készleteket. A nyomolvasás csak egy bizonyos kijelölt határig segít a keresőnek feltárni a nyelv, a (jel)kép történetét, a bármily módon voluntarisztikus elgondolásnak számolnia kell azzal, hogy a történet sosem vagy csak nagyon ritkán egyenesvonalú, sosem vagy csak nagyon ritkán bonyolódik a külső szemlélő feltételezései szerint. A nyelv útjai (előre és visszafelé) sok irányba vezetnek, irodalomma pedig, miként a nyelv is, az egyetemes szövegbe integrálás révén lehetnek, vagy úgy, hogy szembesülnek az egyetemes szöveggel. Éppen a távolabbi kelet esetében a misztifikált lesz/lehet irodalomma, egy kor(szak) előítéletei szerint formálódna irodalmi alkotások. Erre jó példának tetszik Szántó György unokabátyjának, Neubauer Pálnak eredetileg német nyelven írt, *Das fehlende Kapitel* (magyarul *A jóslat*) címen megjelent, pályadíj-nyertes regénye. 'Előzményül' annyit, hogy a világirodalmi India- és általában Távol-Kelet-képet számottévó mértékben befolyásolta Schopenhauer érdeklődése, majd a 20. század német irodalmából mindenekelőtt Hermann Hesse 1922-es *Siddharthája* (a magyar fordítás 1923-ból való). Részen a buddhista nézetek európai szépirodalmi konvenciójának formálódását segítette, ám ezen túl a kései Európa-fáradtsággal szembeszegezhető tisztább, emberközelibb létformának elsőbbségét hirdette, az első világháborút követő eszmei/erkölcsi zűrzavarban az indiai tájékozódás a létezés harmóniáját ígérte. (1913-ban indiai útírajza mintegy előlegezése a *Siddharthának*.) Neubauer Pál létfelfogását nagyjában-egészében meghatározta, hogy nyelvek, nyelvi kultúrák, irodalmak, művészetek határmezsgyéjére vezette sorsa: Constantin Brunner tanítványa volt a filozófiában, de egy időben hegedűművészek készült, Ady Endre rajongó híveként német nyelvű hírlapíró lett, majd a többnyelvű Prágában német és magyar nyelvű lapok munkatársa, aki regényeit németül írta, baráti segítséggel ültette át magyarra. *Das fehlende Kapitel* – *A jóslat*; a két címváltozat a regény tárgyának kétféle értelmező megjelölése. Marco Polo útleírása elveszettnek hitt, mint majd kitetszik, egy könyvtár meghitt rejtettségében megbúvó fejezetének feltárulása egy apokaliptikus jóslatot tartalmaz, megismerése, föltárulása e jóslat 'tartalmát' szabadíthatná rá a világra. Az első világháború belgiumi történései során tűnik el a könyvtárból a kézirat, az angol hadseregben szolgáló szikh katona a valószínűsít-

hető tettes. Ekörül bonyolódik a bonyolult cselekmény, az elbeszélő a keleti és nyugati gondolkodást, keleti és nyugati létszemléletet, valamint a keleti-nyugati diszharmónia/harmónia személyiségépítő/rontó elveit konfrontálja, a szépirodalmi, az újságírói nyelv egymásba játszhatóságának példáját adva. A második világháború előtt az emberiségre zúduló veszedelmek, Marco Polo útleírásának titkai, egyben a rejtettségében és az európai civilizáló bürokráciától mentesen élő indiai világ leírását ígérik, az Európa-fáradtságból kilépni akaró s a misztifikált Kelet-, azon belül India-élményt realizálni kívánó szubjektum nyomkeresése szinte rousseau-i módon fogalmazott természetesség-vággyal párosul, amely éppen a feltételezett, sejtett írás évszázados hiányával lesz beszédessé, az emberiség-történet nem ismert fejezetévé, az európai téveszmék, magahitt racionalitás ellenpontjává. A felvilágosodás eszméinek aprópénzre váltódása, másképpen szólva a 'felvilágosodás dialektikája' annak tagadóit fogékonnyá tette az ősibbnek és romlatlannak vélt, tételezett India világára. Ennek szövegisége azonban rejtettségével és ismeretlenségével példázza, hogy feltárulása a veszedelmek jóslatával szolgál, korántsem vezet feltétlenül az erkölcsi megújuláshoz.

Dolgozatomban csupán néhány esettanulmányt vázoltam föl annak igazolásául, hogy India és az Indiához fűződő elképzelések regényi-szépirodalmi állásfoglalásra készítettek több szerzőt. Az utóbbi években szaporodó és Weöres Sándor fordítói munkásságával, Orbán Ottó *Ablak a földre* című útleírásával (1973) elmélyített magyar India-ismeret világirodalmi tájként köszönti ezt a távoli (irodalmi) világot.

FÜGGELÉK

A 20. század magyar világirodalom-történetei közül Juhász Andor *A világirodalom élettörténete* című áttekintésében szentel mintegy öt lapnyi terjedelmet a *Védáknak* és az *Upanisádoknak* (a mű 1927-es). A nagyszabásúnak indult vállalkozás, amelynek csupán első kötete jelenhetett meg 1944-ben *A világirodalom története* címet viseli, Az ókori kelet irodalmairól Dobrovits Aladár írt, Indiának itt hat lap jutott. A szakirodalmi hivatkozások között teljes joggal utasítja az érdeklődőket Schmidt Józsefhez, aki fordítóként, nyelvészként és irodalomtörténészként egyaránt számottevő érdemeket szerzett, kiváltképpen 1923-as *A szanszkrit irodalom története* című munkája tartalmazott olyan információkat, amelyeket Dobrovits Aladár be tudott építeni munkájába. A 2003-as *Az irodalom története* Gintli Tibor és Schein Gábor közösen írt művében, az óind irodalom két lapot kapott.